

greencities

miljokommunerne.dk

SÅDAN ARBEJDER VI
MED **GRØNNE INDKØB**

Indholdsfortegnelse

1. INDLEDNING.....	3
2. DEFINITION PÅ GRØNNE INDKØB.....	4
3. INDKØBSPOLITIK MED GRØNT FOKUS.....	4
4. UNDERSTØTTELSE AF ØVRIGE GREEN CITIES MÅL.....	5
5. GODE RÅD TIL ORGANISERING AF GRØNNE INDKØB.....	7
6. PROCEDURE FOR MILJØHENSYN I INDKØB.....	10
6.1 Definition af produktgruppen.....	11
6.2 Afgrænsning af produktområde.....	11
6.3 Rammer for indkøbet.....	11
6.4 Produktanalyse.....	11
6.5 Kriterieanalyse.....	16
6.6 Markedsanalyse.....	17
6.7 Udarbejdelse af krav og tildelingskriterier.....	18
6.8 Håndtering af dokumentation for overholdelse af krav.....	18
6.9 Vurdering og tildeling af tilbud.....	19
6.10 Opfølgning efter kontraktindgåelse.....	20
6.11 Implementering af aftaler.....	20
7. CASE, DER VISER HVORDAN VÆRKTØJSKASSEN KAN ANVENDES.....	21
8. INSPIRATION OG NYTTIG VIDEN.....	27
9. OPDATERING AF VÆRKTØJSKASSEN.....	29

1. Indledning

Denne værktøjskasse beskriver, hvordan Green Cities kommunerne har valgt at arbejde med grønne indkøb. Værktøjskasse er udarbejdet af Green Cities kommunernes Indkøbsgruppe som en hjælp til implementeringen i medlemskommunerne af samarbejdets fælles mål:

» **Vi vil udforme og implementere en miljømæssig progressiv indkøbspolitik, hvor vi sætter konkrete miljømål.**

Værktøjskassen er målrettet rammeaftaler på indkøb af varer og tjenester over EU's tærskelværdier.

Der er flere grunde til overhovedet at beskæftige sig med grønne indkøb. Klimaforandringer, trusler mod biodiversiteten, overforbrug af ressourcer og udslip af miljøskadelige stoffer etc. er problemstillinger som man overalt i verdenen står over for. Disse problemstillinger kan ikke overkommes, medmindre der sker et retnings-skifte mod et mere miljøvenligt produktions- og forbrugsmønster.

Alle produkter og serviceydelser har indvirkninger på miljøet, i produktionsfasen, under brug eller ved bortskaffelse af produktet. En lang række miljøvenlige produkter er i dag tilgængelige på markedet til konkurrencedygtige priser.

Det offentlige indkøb udgør på EU-niveau ca. 16 % af BNP svarende til ca. 1.000 milliarder Euro. Det er oplagt med så store mængder penge i omløb i den offentlige sektor at udnytte markedskræfterne i det offentlige indkøb til at drive markedet i en mere miljøvenlig retning. Grønne indkøb kan medvirke til, at miljøbelastningerne fra de indkøbte produkter og ydelser reduceres væsentligt. Relief projektet, finansieret under EU's „City of tomorrow and Cultural Heritage“ analyserede i 1999-2002 de miljømæssige potentialer ved offentlige grønne indkøb for udvalgte varegrupper.

Projektet viste eksempelvis, at såfremt alle offentlige indkøbere i EU efterspørger grøn vilde den samlede udledning af CO₂ i EU reduceres med ca. 60 millioner tons, svarende til 1,5 %. Til sammenligning så har EU-landene med KYOTO aftalen samlet forpligtet sig til at reducere CO₂ udledningerne med 8 %. Ligeledes viste projektet, at såfremt det offentlige indkøb af fødevarer var økologisk vil dette væsentligt reducere udledningen af næringsstoffer til vandmiljøet og det endda i en højere grad end ved at vælge lokalt konventionelt producerede fødevarer. *Christoph Erdmenger; „Buying into the Environment“, ICLEI, 2003.*

Ved at flere kommuner anvender samme fremgangsmåde, samme krav og kriterier, har vi som offentlige indkøbere større mulighed for at påvirke markedet til at producere mere miljø-venlige produkter.

Værktøjskassen er imidlertid et øjebliksbillede og afspejler de regler, viden m.m. der er gældende på udgivelsestidspunktet. Ny viden om miljøforhold kommer løbende til, miljømærkernes kriteriesæt opdateres og regler på miljøområdet ændres også. Green Cities er ikke ansvarlige for, at værktøjskassen afspejler de til en hver tid gældende regler og lovgivning på området.

2. Definition på grønne indkøb

Medlemskommunerne i Green Cities har valgt at adoptere EU's definition af grønne indkøb, som beskrevet i EU-meddelelsen „Offentlige indkøb for et bedre miljø“, Meddelelse nr. 12041/08.

Green Cities definerer derfor grønne indkøb, som...

- » en proces, hvorved medlemskommunerne erhverver varer, tjenester eller får udført bygge- og anlægsarbejder, som har mindre miljøpåvirkning målt over levetiden sammenlignet med varer, tjenester og bygge-/anlægsopgaver med samme primære funktion, som ellers ville være erhvervet eller blive udført.

Definitionen gælder alle former for offentlige indkøb i medlemskommunerne, hvis pris ligger over eller under de tærskler, som er fastsat i EU's direktiver om offentlige indkøb. I alle tilfælde skal miljøspecifikationer, udvælgelses- og tildelingskriterier udformes i fuld overensstemmelse med EU's lovgivning om offentlige indkøb og anden relevant lovgivning i EU og/eller i medlemslandene.

3. Indkøbspolitik med grønt fokus

Der er ingen ensartet metode til at udarbejde en indkøbspolitik med grønt fokus. Der opfordres til, at der i hver enkelt kommunes indkøbspolitik er et afsnit om grønne indkøb.

Afsnittet om grønne indkøb bør indeholde beskrivelse af, hvad kommunen ønsker at eftersørge med hensyn til miljøhensyn, miljørigtige produkter, certificering samt Green Cities mål for fx mindst 75 % økologi, udfasning af miljøbelastende kemikalier eller reduktion af CO₂ udledning mv.

Indkøbspolitikken bør desuden indeholde specifikke mål for omfanget af grønne aftaler, omfang af anvendelse af miljømærkede produkter mv. Indkøbspolitikken kan tillige indeholde beskrivelse af organisationen omkring grønne indkøb, f.eks. en beskrivelse af ansvarsfordeling.

4. Understøttelse af øvrige Green Cities mål

Green Cities har ud over målet om grønne indkøb 15 mål, og det vurderes, at for 5 af målene vil indkøb kunne bidrage til, at kommunerne når Green Cities mål. De 5 mål er listet nedenfor sammen med forslag til hvilke krav, der kan stilles for at fremme målene.

- **VI VIL REDUCERE UDSLIPPET AF SUNDHEDSSKADELIGE STOFFER TIL LUFTEN OG VI VIL OVERHOLDE GRÆNSE-VÆRDIERNE FOR NO₂ OG PARTIKLER SENEST I 2015.**

Kommunerne kan stille krav til emissioner af bl.a. NO₂ og partikler ved indkøb af brændstof-forbrugende maskiner til gartnere, renhold og vejservice.

I forhold til transport er det muligt at arbejde med krav til Euro norm, og til kørselsoptimering, så der køres mindst muligt. Der kan også stilles krav om chauffører skal undervises i miljørigtig kørsel. Organisationen kan også stille krav til emissioner ved indkøb eller leasing af vogn-park og ved serviceaftale om taxi-kørsel.

Der kan også stilles miljøkrav til levering af el. Kravene kan dreje sig om at få øget andelen af vedvarende energi. Brug eventuelt Økologisk råds pjece¹ til at få styr på de mulige løsninger.

Desuden kan der stilles krav til emissionerne til luften ved indkøb af serviceydelser. Indgår der transport i leveringen af tjenesteydelsen, kan kravene nævnt ovenfor for transport bruges. Kommer der emissioner fra selve serviceydelserne kan der også stilles krav om at begrænse emissionerne.

Der kan også stilles krav til afdampningen af kemikalier fra produkterne i brugsfasen.

- **VI VIL INDEN 2015 REDUCERE UDSLIPPET AF CO₂ MED 25 % I FORHOLD TIL 2006.**

Gennem indkøb kan kommunen mindske udslippet af CO₂ ved at stille krav til produkters maksimale energiforbrug (primært ud fra Center for energibesparelsers indkøbsvejledning).

Transport bidrager væsentligt til CO₂-udslippet, så der skal stilles krav til Euronorm, energiforbrug (brændsels-type og motorydelse) ved indkøb eller leasing af nye køretøjer samt ved udbud af taxi-kørsel. Det er også muligt at arbejde med krav til kørselsoptimering, så der køres mindst muligt. Desuden kan der stilles krav om, at chauffører skal undervises i miljørigtig kørsel.

Der kan også stilles miljøkrav til levering af el. Kravene kan dreje sig om at få øget andelen af vedvarende energi. Brug eventuelt Økologisk råds pjece¹ til at få styr på de mulige løsninger.

- **VI VIL HAVE AT DET KOMMUNALE FØDEVAREFORBRUG ER ØKOLOGISK. MINDST 75 % SKAL VÆRE ØKOLOGISK I 2012.**

I udbud på fødevarer skal der stilles krav om, at leverandører skal kunne levere økologiske produkter. Det kunne eks. formuleres på følgende måde: Tilbudsgiver accepterer at kunne levere et bredt sortiment af økologiske fødevarer, eftersom Udbyder kun i begrænset omfang ønsker køb af ikke-økologiske fødevarer.

- **VI VIL REDUCERE ANTALLET AF BOLIGER MED SUNDHEDSSKADELIG STØJBELASTNING FREM MOD 2015, HVOR INGEN BORGERE ER UDSAT FOR SUNDHEDSSKADELIG STØJ OM NATTEN I DERES HJEM.**

Støj stammer især fra trafikken. I forbindelse med et udbud af en transportydelse eller ved indkøb af et køretøj kan første overvejelse derfor være, om behovet kan dækkes af et mindre støjende transportmiddel. Eksempelvis kan budkørsel nogen steder klares på cykel.

Det er også muligt at arbejde med krav til kørselsoptimering, så der køres mindst muligt.

Fra 2012 skal alle dæk angive, hvor meget de støjer. Det er allerede nu muligt at stille krav til støj ved at benytte Svanemærkets kriterier til støj fra dæk. Kravet kan f.eks. stilles ved udbud af køretøjer til egen brug.

Det er desuden muligt at stille krav til leveringstidspunktet af en vare. Leveres varen tidligt om morgenen eller om natten kan det betyde, at naboer bliver generet i deres søvn, hvor støjen er ekstra generende.

• VI VIL I KOMMUNALT REGI UDFASE DE 13 MILJØBELASTENDE KEMIKALIER UDPEGET AF GREEN CITIES KOMMUNERNE

Bedste måde at udfase kemikalierne er ved at stille krav i forbindelse med indkøb. I mange tilfælde vil det være nok at anvende kravene om indholdsstoffer fra Svanemærkets eller EU-blomstens kriterier.

Når der ikke er udarbejdet kriterier for produktet, kan løsningen være at sende en liste over de 13 kemikalier til tilbudsgiveren og bede ham redegøre for om produkterne indeholder kemikalierne. Hvis kemikalierne er i produkterne, så skal tilbudsgiver angive, hvorledes disse bliver udfaset fra produkterne og erstattet af miljørigtige alternativer samt tidshorizonten herfor.

Se også afsnit 6.4, under Produktanalyse - kemi.

5. Gode råd til organisering af grønne indkøb

For at sikre, at den grønne indkøbspolitik implementeres samt, at der i organisationen købes grønne produkter, skal grønne indkøb organiseres. Der er dog ikke én bestemt måde, det er bedst at organisere sig på. For at sikre forankring i organisationen må måden man organiserer de grønne indkøb på afspejle og tilpasses kommunens øvrige organisation, herunder om kom-munen har en central og/eller en decentral indkøbsorganisation.

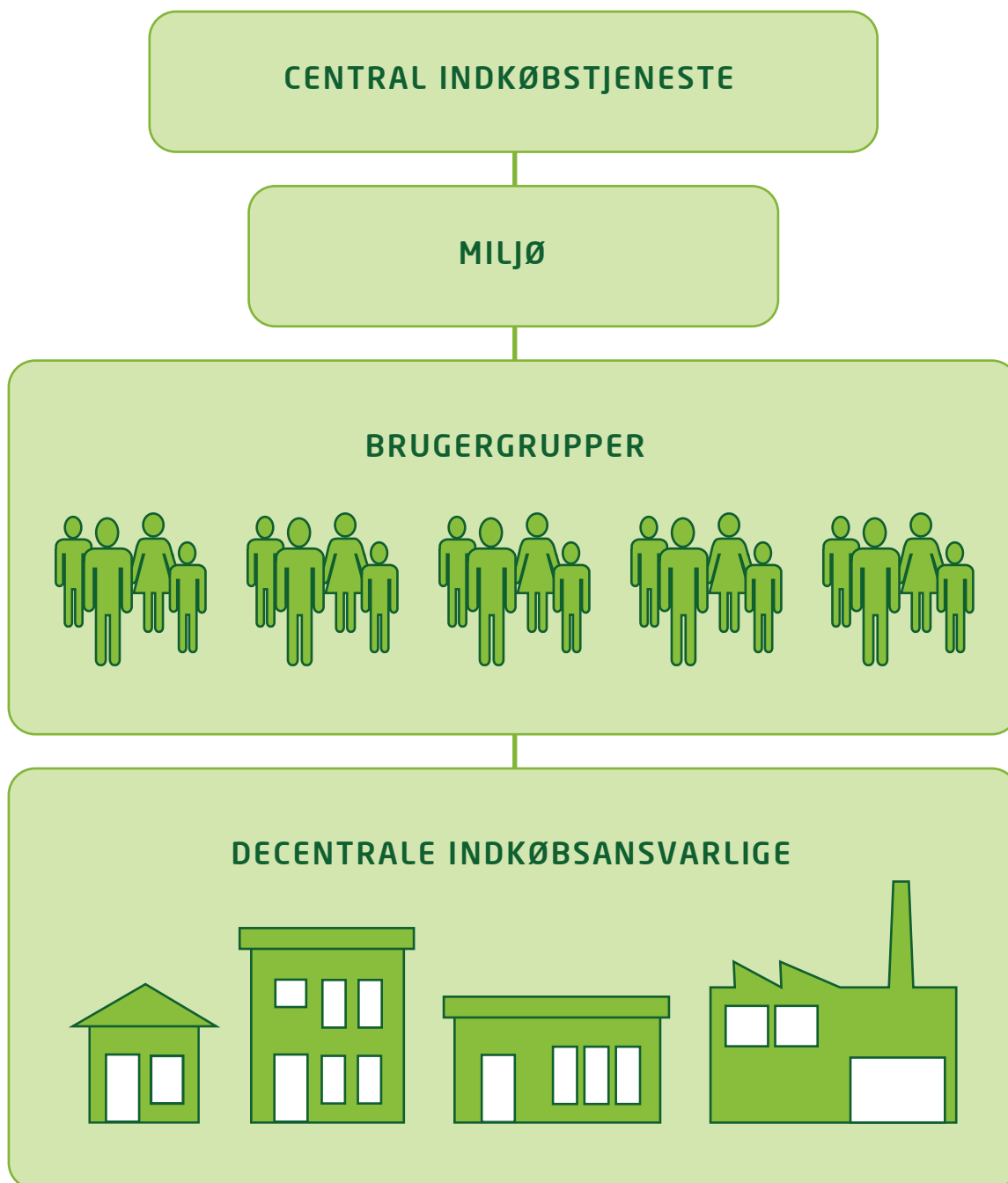
Det er en god idé at lade grønne indkøb være et tværgående samarbejde mellem slutbrugerne, indkøbere og miljømedarbejdere. Det er også en god idé at have en præcis, nedskrevet aftale om, hvem der gør hvad, og hvilket ansvar den enkelte har. Samarbejdsaftalen bør også indeholde en klar beskrivelse af, hvornår og hvordan miljøhensyn skal inddrages i indkøbsprocessen, og hvem der har det juridiske ansvar.

Aftalen bør være forankret i kommunens eksisterende styringsværktøjer, eks. i kvalitetsmål, servicemål, virksomhedsplaner, procedurer, stabsmanualer eller lignende.

Indledende bør det undersøges, hvordan indkøbene er organiseret i kommunen, såsom;

- Hvem er ansvarlig for indkøb i kommunen?
- Er indkøbene decentraliserede eller centraliserede?
- Indgår kommunen i et indkøbssamarbejde og eller partnerskaber?
- Er der en indkøbsstrategi/indkøbspolitik?
- Er der en udbudsplan eller andet, der viser hvilke aftaler der skal fornyes hvornår?
- Hvilke produkter og serviceydelser er omfattet af indkøbspolitikken?
- Hvem bruger produktet/ydelsen?
- Hvem beslutter?
  - *Hvad der skal købes; model, type, karakteristika*
  - *Indkøbsmængder*
  - *Kvalitet*
  - *Leveringsbetingelser*
  - *Valg af leverandører*
- Er der nedsat brugergrupper, arbejdsgrupper eller lignende?
- Hvem beslutter, hvilke tildelingskriterier der skal anvendes og vægtningen heraf?
- Hvem udarbejder udbudsmaterialet?
- Er der i organisationen den nødvendige viden om miljøproblemer, kemi og bæredygtighed etc.?
- Har der i tidligere udbud været anvendt miljøkrav og -kriterier og i så fald hvilke?
- Har kommunen politiske beslutninger, som vedrører miljøkrav til udbud?
- Hvem vurderer de indkomne tilbud?
- Hvem er juridisk ansvarlig for overholdelse af udbudsregler, WTA aftaler og overholdelse af national lovgivning?

Eksempel på central/decentral organisering af grønne indkøb

Inden det besluttet, hvordan grønne indkøb skal organiseres, er det relevant at overveje følgende:

- Er der behov for, at der nedsættes en arbejdsgruppe for grønne indkøb? Eller skal grønne indkøb forankres hos en miljøansvarlig?
- Hvis der nedsættes en arbejdsgruppe, hvilke dele af organisationen skal være repræsenteret i arbejdsgruppen? Og skal der i så fald være en koordinator?
- Hvem skal definere, hvornår et produkt eller serviceydelse er grønt?
- Hvor og hvornår i processen omkring indkøb er det relevant at inddrage miljøhensyn?
- Hvem følger op på implementeringen af grønne indkøb og udarbejder evt. statusdokumenter, afrapporteringer og lign. til politikerne?

Eksempel på ansvarsfordelingen ved grønne indkøb

BRUGERGRUPPEN

- Beslutter, hvilke varer der skal omfattes af indkøbsaftalen

INDKØBSTJENESTEN

- Annoncerer udbuddet

INDKØBSTJENESTEN

- udarbejder prækvalifikationen

BRUGERGRUPPEN

- opstiller kravspecifikation

INDKØBSTJENESTEN

- udarbejder og udsender udbudsmateriale

INDKØBSTJENESTEN

- Modtager og gennemgår de indkomne tilbud

BRUGERGRUPPEN OG INDKØBSTJENESTEN

- Foretager en samlet evaluering af de indkomne tilbud

INDKØBSTJENESTEN

- Udvælger leverandør og udarbejder kontrakt

MILJØAFDELINGEN

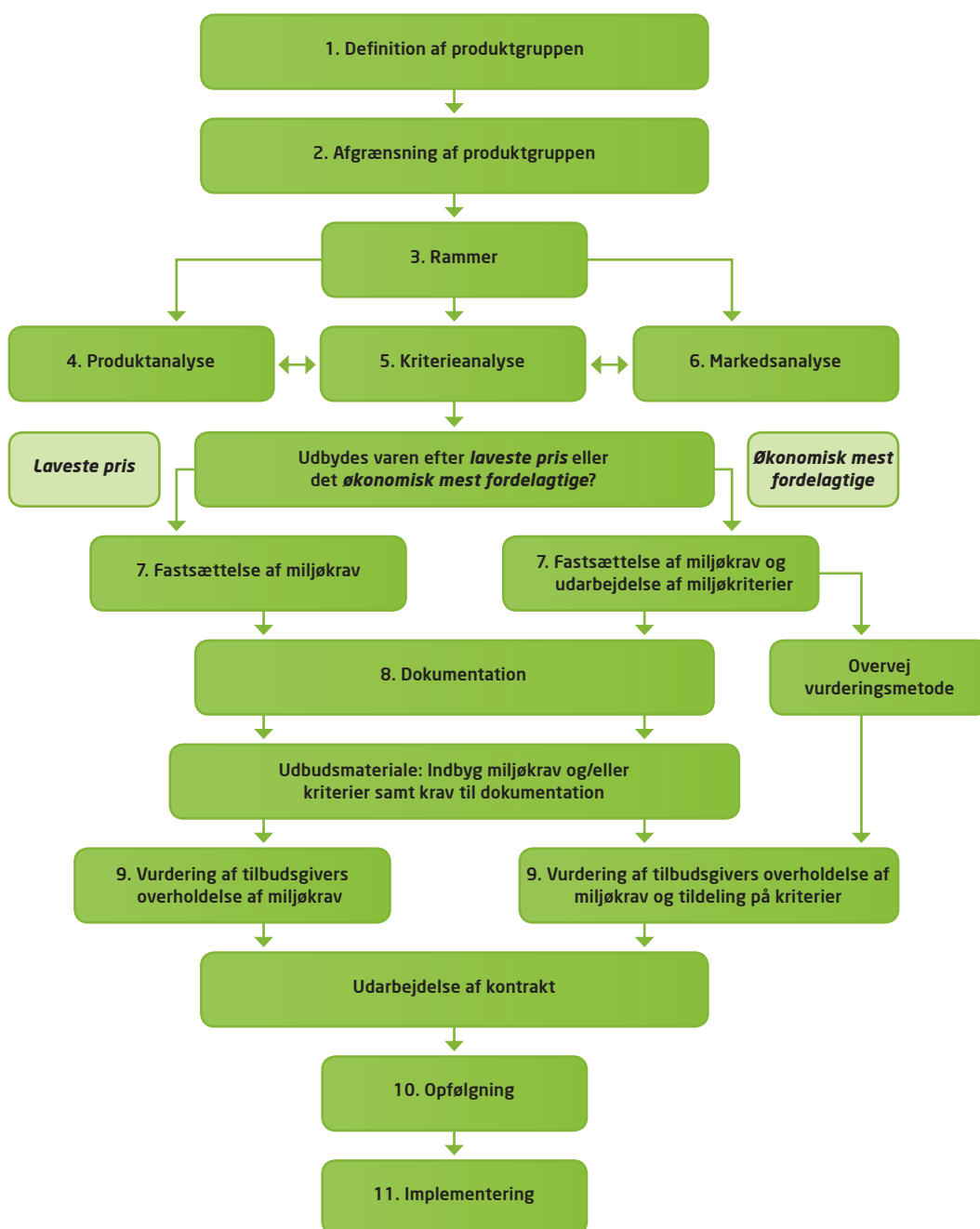
· udarbejder miljøkrav og -kriterier

MILJØAFDELINGEN

· evaluerer i forhold til miljøkrav og -kriterier

6. Procedure for miljøhensyn i indkøb

Dette kapitel beskriver mere dybtgående de enkelte trin i udbudsprocessen fra idé til færdigt udbud. Trinene kriterieanalyse, produktanalyse og markedsanalyse er en iterativ proces, hvor man typisk går frem og tilbage mellem analyserne. Opdelingen her er således ikke nødvendigvis et udtryk for den reelle arbejdsproces.

Flowdiagram for grønne indkøb - fra idé til færdigt udbud.

Numrene i flowdiagrammet henviser dels til nummereringen af underkapitler i kap. 6, og dels til nummerering af afsnit i kap. 7.

6.1 DEFINITION AF PRODUKTGRUPPEN

Kontraktgenstanden er det produkt(er) eller den tjenesteydelse som ønskes købt. Beslutningsprocessen om, hvilke produkter der skal være omfattet af udbuddet resulterer som oftest i en grundlæggende beskrivelse af produktet eller tjenesteydelse.

6.2 AFGRÆNSNING AF PRODUKTOMRÅDE

Afgrænsningen har til formål at definere, om der i produktgruppen er produkter, der er mere miljøbelastende end andre, og derfor er mere relevant at udarbejde miljøkrav og -kriterier for. Afgrænsningen kan også gå på, om der i produktgruppen er produkter, der udgør en meget lille del af det samlede udbud, så miljøkrav og -kriterierne rettes mod de produkter, der volumenmæssigt udgør den største andel.

6.3 RAMMER FOR INDKØBET

EU-regler: Ifølge Europaparlamentets og Rådets direktiv nr. 2004/18/EF om *samordning af fremgangsmåderne ved indgåelse af offentlige vareindkøbskontrakter, offentlige tjenesteydelseskontrakter og offentlige bygge- og anlægskontrakter*, er medlemsstaterne underlagt EU traktatens principper om varer og tjenesteydelsers fri bevægelighed, om ligebehandling, ikke forskelsbehandling, proportionalitet og gennemsigtighed. Med direktivet præciseres det, hvordan de ordregivende myndigheder kan bidrage til miljøbeskyttelse og fremme af bæredygtig udvikling samtidigt med, at de sikres mulighed for at opnå bedre forhold mellem kvalitet og pris i kontrakterne.

Lovmæssige rammer: Ifølge national lovgivning kan visse type produkter og nogle brancher være underlagt særskilte krav til indhold af visse typer miljø- og/eller sundhedsskadelige kemiske stoffer. Eks. legetøjsbekendtgørelse, der fastlægger beskyttelsesniveau for tungmetaller, eller bekendtgørelser der begrænser anvendelse af ftalater i legetøj af blød plast.

Understøttelse af Green Cities mål: Gennem indkøb kan Green Cities målene understøttes. *Se beskrivelse i afsnit 4.*

Partnerskabet for offentlige grønne indkøb: For Green Cities kommuner, der er med i partnerskabet for offentlige grønne indkøb, er der opstillet miljømål for udvalgte produktgrupper.

Understøttelse af lokale mål: Der kan for den enkelte medlemskommune være politisk vedtagne mål og spilleregler for indkøb, ligesom der kan være lokale miljømål, Agenda 21 mål eller politisk vedtagne regulativer og mål, der er relevante for det pågældende indkøb.

6.4 PRODUKTANALYSE

Produktanalysen har til formål at undersøge produktets miljøprofil og det kan eksempelvis undersøges:

- Hvordan produktet fremstilles, hvordan procesflowet er.
- Hvilke miljøpåvirkninger der er under produktion, brug og bortskaffelse
- Om der er undersøgelser, arbejdsrapporter m.m. der beskriver hvilke miljøbelastninger det pågældende produkt forårsager.

Det kan være svært at afgøre, hvilke miljøforhold der skal håndteres i et udbud. En mulighed er at benytte den samme metode som Miljømærkning Danmark benytter, når de udvælger de produkter og serviceydelser, der skal kunne miljømærkes. Det er den såkaldte *RPS model*. Det er graden af relevans, potentiale og styrbarhed, der afgør om der skal udvikles kriterier. Når den vurderes som høj er det sandsynligt, at miljømærkning kan medføre en reel miljøgevinst, og kun i de tilfælde giver det mening at udvikle kriterier. Denne metode kan overføres til udbud.

RPS MODELLEN FOR UDBUD:

- **Relevans:** Produktet skal påvirke miljøet i et omfang, der gør, at det har miljømæssig relevans at stille krav i et udbud. Eksempelvis medfører forbruget af energi en belastning af miljøet og derfor er det relevant at stille krav til energiforbrugende produkter, som eksempelvis køleskabe.
- **Potentiale:** Der skal være et potentiale i at stille krav til en givet produktgruppe – dvs. når der stilles krav, skal det reelt medføre, at der indkøbes et produkt med en mindre miljøbelastning end, hvis der ikke var stillet krav. Til potentialet hører også en vurdering af, om markedet kan levere produkter, der lever op til kravet – altså om der findes et reelt alternativ.
- **Styrbarhed:** Miljøbelastningen skal kunne reguleres og styres specifikt ved at stille krav i udbuddet. Dvs. der må ikke være for mange „øvrige“ omstændigheder omkring et produkt, der kan neutralisere eller ligefrem reducere effekten af de krav man sætter i udbuddet. At der i udbuddet stilles krav til energieffektiviteten for en personbil (km/l) er ingen garanti for, at brændstofforbruget reduceres, da forbruget også afhænger af køremønster, førerens køreegenskaber og vedligeholdelse af bilen. Kravet giver altså kun begrænset styrbarhed.

Vurdering af om *relevans*, *potentiale* og *styrbarhed* er til stede, kan medvirke til at fokusere kravene i udbuddet på de væsentligste miljøforhold, som samtidig kan håndteres gennem krav. Det kan også give ideer til hvordan en indkøbsaftale efterfølgende implementeres (f. eks. om brugen af nye eller anderledes produkter kræver træning).

PRODUKTANALYSE - KEMI

Green Cities kommunerne har et mål om at udfase 13 kemikalier/kemikaliegrupper. Derfor er det nødvendigt i produktanalysen at have fokus på indholdet af kemikalier i produkterne. De 12² kemikalier er nævnt nedenfor sammen med en kommentar om, hvorfor kemikaliet er problematisk, eksempler på hvilke produkter det findes i samt hvorfor det er i produktet.

Ud over de 12 stoffer kan produkterne indeholde andre miljø- og sundhedsmæssige problematiske stoffer. Det vil ofte fremgå af produktanalysen.

² Der er kun 12 kemikalier listet her, da den 13. kemikaliegruppe: visse alkaner (C9-C12 alkaner og isoalkaner), ikke er så problematisk som først antaget. Den er i 2010 fjernet fra Miljøstyrelsens liste over uønskede stoffer med begrundelsen, at den ikke længere er under mistanke for PBT eller vPvB effekter. PBT = Persistent, Bioakkumulerende og Toksik, vPvB = meget Persistent og meget Bioakkumulerende.

De 12 kemikalier/kemikaliegrupper:

- **KVIKSØLV** (sundhedsskadelig) - findes i elsparepærer, hvor det er nødvendigt for at kunne udsende lys. Findes også i amalgam til tandfyldninger, hvor det kun må benyttes til blivende tænder, hvor der er slid på fyldningen.
- **BROMEREDE FLAMMEHÆMMERE** (svært nedbrydelige, bioakkumulerende og giftige) - findes f.eks. i elektronik og elektroniske husholdningsprodukter (i plastkabinetter, printplader og kontakter) samt i boligtekstiler. Det virker hæmmende på antændelse af materialerne.
- **PFOS-FORBINDELSER** (perflourooktansulfonater) (svært nedbrydelige og bioakkumulerende) - findes bl.a. i autoplejemidler og i nogle specialrengøringsmidler, hvor det virker vand- og/eller fedtafvisende.
- **KLOREREDE PARAFFINER** (kræftfremkaldende og svært nedbrydelige) - findes i værkstedsolier, hvor de bruges som brandhæmmere, blødgørere eller opløsningsmidler.
- **KLOREREDE OPLØSNINGSMIDLER** (kræftfremkaldende og miljøskadelige) - kan findes i maling- og lakfjerner, hvor de opløser malingen/lakken.
- **MINERALSK OLIE** (miljøskadelig og sundhedsskadelig, visse typer er kræftfremkaldende) - findes i en række produkter f.eks. i værkstedsolier, autoplejeprodukter, i visse typer maling, olie og i lak til bygninger, lim og kosmetik. I en stor del af produkterne udgør den mineralske olie basis materialet.
- **PAH** (polyaromatiske kulbrinter) (kræftfremkaldende) - indgår i en mængde mineralske olieprodukter, da det findes i råolie.
- **KREOSOT** (kræftfremkaldende) - da det er forbudt at importere, sælge og bruge kemiske stoffer og produkter, som indeholder kreosot eller varer, som er behandlet med kreosot, findes det hovedsageligt i gamle jernbanesveller og gamle elmaster.
- **AKTIV STOFFER I PESTICIDER** (miljø- eller sundhedsskadelig, også nedbrydningsprodukterne) - findes i pesticider til bekæmpelse af bl.a. insekter, svampe og ukrudt, men også i f.eks. visse typer maling for at dræbe svampe.
- **NONYLFENOLER OG ANDRE ALKYL-FENOLER** (hormonforstyrrende, nonylfenoler er meget miljøskadelige) - findes i bl.a. specialrengøringsmidler, autoplejemidler, værkstedsolier og lim. Kemikaliegruppen ændrer vands overfladespænding og løsner snavs og fedt.
- **AKTIVSTOFFER I LÆGEMIDLER** (utilsigtede miljøeffekter) - her er der fokus på aktivstofferne clitrimazol, antibiotika og stoffer i veterinære midler.
- **FTALATER** (reproduktionsskadelig og hormonforstyrrende) - findes bl.a. i legetøj af PVC, beklædning med PVC-tryk, lim og kosmetik. Ftalater virker som blødgørere.

Generelt er det ikke særligt nemt at finde ud af, hvilke kemikalier der findes i forskellige produkter. Green Cities kemiarbejdsgruppe har gennemført en litteraturkortlægning³ af, om de 12 kemikalier findes i forskellige produktgrupper⁴. Kortlægningerne er tilgængelige på Green Cities hjemmeside under indsatsområder, kemi www.miljokommunerne.dk.

Kortlægningerne giver et overblik over, om det er nødvendigt at stille krav til indholdet af de 12 kemikalier for de forskellige produkttyper. I de tilfælde, hvor det har været muligt at finde alternativer, der er fri for de 13 kemikalier, er det beskrevet i kortlægningen. Eventuelle forbud mod brug af kemikalierne i bestemte produkter er også nævnt.

Når der eksisterer miljømærker - Svanemærket, EU's miljøblomst eller tilsvarende - for produktgruppen, er det en god ide at se på kriteriedokumenterne. Her vil der ofte være stillet krav til uønskede stoffer. En stor del af de miljømærkekriterier, som Green Cities kemiarbejdsgruppe har set på, stiller krav om at undgå bl.a. de 12 kemikalier eller sætter krav om et maksimalt indhold, hvis kemikalierne ikke umiddelbart kan erstattes med andre. F.eks. må Svanemærket maling til vådrum og til udendørs brug indeholde mineralsk olie og aktivstoffer i pesticider.

Er produktgruppen hverken omfattet af litteratur kortlægningen fra Green Cities kemiarbejdsgruppe eller af miljømærker, så kan inspirationslisterne (links) nævnt i *afsnit 8 Inspiration og nyttig viden* anvendes.

Når produktanalysen viser, at kemikallet kan være til stede i produktet, og markedsanalysen viser, at en del af markedet kan levere produkter med mindre miljøbelastende alternativer, så kan der stilles krav om, at kemikallet ikke må være tilstede i produktet.

Eksempel på kemikortlægning:

Litteratur kortlægning af lim viser, at hvid lim (skolelim) kan indeholde ftalater (som blødgørere), men også, at der findes lim uden ftalater. Det er derfor relevant og muligt at stille krav om, at lim skal være uden ftalater.

³Litteratur kortlægningerne har Green Cities kemiarbejdsgruppe kaldt teoretiske kortlægninger.

⁴Green Cities kemiarbejdsgruppen har set på disse produktgrupper: amalgam (tandfyldninger), elektronik, malevarer, fugemasse, lim, legetøj, tøj/tekstiler, rengøringsmidler, autoplejemidler, værkstedsolier, pesticider, kosmetik og lægemidler samt materialerne blød PVC og kreosot.

Sådan ser „verdenen“ ud...

EU sektorer/ GC Kemi	Fødevarer og catering	Transport og transport- tjenester	Energi	Kontor- maskiner og EDB udstyr	Beklæd- ning, uni- former og tekstiler	Papir og trykkeri- ydelse	Møbler	Rengø- ringsmid- ler og ydelse	Ydelse inden for sundheds- sektoren
Kviksølv									
Bromerede flamme- hæmmere				X	X		X		
PFOS		X			X ¹	X	X ¹	(X) ²	
Klorerede paraffiner		X							
Klorerede opløsnings- midler								(X) ²	
Mineralsk olie		X					X		
PAH		X							
Kreosot									
Aktiv- stoffer i pesticider	X				X	X	X		
Nonyl- phenoler		X						(X) ²	
Ftalater				X	X				X

Skema: Oversigt over sådan ser „verdenen“ ud pr. 15. februar 2011 med hensyn til, hvilke produktgrupper der kan indeholde hvilke kemikalier. Skemaet fritager dog ikke kommunen for at foretage en produkt- og markedsanalyse, der vil vise den aktuelle situation. ¹ Må kun være i produktet i meget lave koncentrationer. ² Kan findes i specialrengøringsmidler

6.5 KRITERIEANALYSE

Kriterieanalysen skal afdække eksisterende kriterier, som kan danne grundlag for udarbejdelsen af egne krav og kriterier til det pågældende udbud.

Der er mange muligheder for at låne af andre offentlige institutioner, som tidligere har afholdt et udbud på de samme produkter eller ydelser. På den måde er det muligt at undgå et ofte omfattende arbejde med selv at opstille relevante krav. Det er dog en god ide at være kritisk inden man kopierer krav og tildelingskriterier fra andre.

EN ANALYSE BØR OMFATTE EN UNDERSØGELSE AF:

- Om der er udviklet miljømærkekriterier for produktet
- Om ICLEI's Procura+, EKU.nu og/eller miljøstyrelsen har udviklet kriterier
- Om SKI og Statens Indkøb eller andre kommuner har kriterier, der kan bruges som inspiration
- Om der er cases på Udbudsportalen.dk (kig under „Cases“ og vælg „Udbudsmaterialer“)

Opmærksomhedspunkter ved lån af andres krav og kriterier

VED LÅN AF ANDRES KRAV OG KRITERIER BØR FØLGENDE AFKLARES FØR BRUG AF DISSE:

- Hvor gammelt er udbudsmaterialet? Er udbudsmaterialets miljøkrav og -kriterier overhalet af lovgivning og har markedet ændret sig?
- Er det den endelige version af udbudsmaterialet du har fået?
- Gav miljøkravene anledning til en klage? Og hvad var i givet fald udfaldet?
- Kom der nogle bud og hvis ikke, var miljøkravene så en medvirkende faktor?
- Hvis der blev benyttet tildelingskriterier, var vægtningen da den samme som i det udbud du skal lave tildelingskriterier til?
- Hvis der blev benyttet tildelingskriterier, var der så kriterier som alle leverandører kunne opfylde eller kriterier de ikke kunne opfylde?
Hvis alle leverandører kan opfylde et tildelingskriterium, kan det evt. gøres til minimumskrav. Tildelingskriterier som ingen kan opfylde kan evt. udelades. Det er vigtigt at huske, at det ikke er muligt at få detaljerede oplysninger om leverandørers svar til en anden organisation, da disse skal behandles fortroligt.
- Var det let eller svært at behandle og vurdere de indkomne tilbud?
- Hvis der er tale om krav fra en værktøjskasse eller guide er de så afprøvet i et reelt udbud og/eller gennemgået af en udbudsjurist?

6.6 MARKEDSANALYSE

En markedsanalyse er en del af den almindelige udbudsforretning og handler typisk om at afdække, hvem der leverer de efterspurgte varer eller ydelser og hvordan markedssituationen (konkurrencesituationen) er. Det kan imidlertid være nødvendigt at fortage en markedsanalyse i et miljøperspektiv for at afdække, hvilke miljøkrav markedet er i stand til at honorere.

Er kendskabet til de væsentligste miljøforhold omkring den vare eller ydelse der udbydes ikke så godt kendt, kan det være svært at vide, hvilke miljøforhold der skal håndteres som minimumskrav eller evt. som tildelingskriterier.

Et godt udgangspunkt er, i første omgang, at afgøre om det er lokale, regionale, nationale leverandører eller leverandører på det globale marked, der vil byde på opgaven. Et udbud af en kommunes taxikørsel vil tiltrække bud fra lokalområdet mens udbud af kommunens kontorartikler typisk vil tiltrække firmaer, der opererer på det nationale eller globale marked.

► DESUDEN KAN EN MARKEDSANALYSE OMFATTE:

- Hvor mange producenter findes der på markedet.
- Er producenter lig med leverandører eller er det grossister med en række underleverandører, der vil byde på udbuddet.
- Er der producenter, der har licens til at producere miljømærkede produkter og i så fald, hvor mange producenter.
- Hvilken miljøprofil har den enkelte producent, har de eksempelvis miljøstyring, arbejdet med at udvikle miljøvenlige produkter, etc.

► DER ER FORSKELLIGE MÅDER, HVORPÅ KENSKAB TIL MARKEDET KAN ØGES:

- **Tidligere udbud:** hvis organisationen tidligere har haft varen eller ydelsen udbudt, kan krav, tildelingskriterier og leverandørernes svar analyseres for at se, hvad markedet kunne leve op til på det tidspunkt. Det er nødvendigt at forholde sig til om det billede, der tegnes er retvisende eller om det er forældet. Andre organisationers udbudsmateriale og svar kan ikke benyttes, da svar fra leverandørerne er fortrolige.
- **Kontakt branchen:** De fleste brancher har en brancheorganisation, som i varierende grad har kendskab til miljøforhold inden for branchen og til hvordan medlemmerne håndterer dem.
- **Kontakt Miljømærkning Danmark:** Miljømærkning Danmark varetager den daglige administration af miljømærkerne Blomsten og Svanen i Danmark og fungerer samtidig som uafhængig kontrolinstans i forhold til mærkerne. Medarbejderne har en god indsigt i de markeder for de varer og ydelser, som er omfattet af miljømærkerne, og er i dialog med markedets aktører i forbindelse med udarbejdelse af kriterier.
- **Kontakt mulige leverandører:** I forbindelse med forberedelsen af et udbud er det tilladt at kontakte mulige leverandører, for at få en bedre viden om, hvad markedet kan levere. Der gælder en række regler for, hvordan henvendelse skal foretages. Derfor er det en god ide, at koordinere henvendelsen med den udbudsansvarlige. Det er også en god ide at henvendelsen sker til et repræsentativt udvalg af leverandører, så man ikke sætter overlæggen efter den bedste i klassen, men sikrer, at flere kan leve op til miljøkravene.
- **Kontakt forbrugerorganisationer:** Informationscenter for miljø og sundhed og andre forbrugerorganisationer foretager jævnligt test af varer, som også forbruges i kommuner mv.

6.7 UDARBEJDELSE AF KRAV OG TILDELINGSKRITERIER

Kravene fastsætter det præstationsniveau produkterne som minimum skal leve op til. Kriterier anvendes som konkurrenceparametre og har til formål at belønne den tilbudsgiver, der er bedst miljømæssigt.

Både krav og kriterier skal være tilknyttet det produkt, der ønskes købt. For at kravene ikke er konkurrencefordrivende, skal det sikres, at der er et vist udsnit af producenter, der kan leve op til miljøkravene.

Kravene skal formuleres meget specifikt og tydeligt. Kriterierne kan være formuleret på mange forskellige måder. Kriterierne kan f.eks. udformes som spørgsmål. Der kan eksempelvis spørges til, om et produkt er fremstillet uden anvendelse af specifikke kemikalier, hvor et „JA-svar“ angiver et miljøpositivt svar. Der kan også anmodes, om angivelse af indhold af et specifikke kemikalie, hvor tilbudsgivere efterfølgende belønnes for at have produkter med et lavt indhold.

Derudover kan der være direkte sammenhæng mellem stillede krav og kriterierne. F.eks. kan et mindstekrav være, at levetiden for en lyskilde skal være 20.000 timer, og kriteriet er, at den eksakte levetid angives og tilbudsgivere efterfølgende belønnes for at have lyskilder bedre end kravet.

I tabellen herunder er givet eksempler på krav og kriterier.

MILJØKRAV OG -KRITERIER	NIVEAU
Brevpapiret skal være baseret på 100 % genbrugspapir indsamlet hos forbrugere, virksomheder ell. lign.	Krav
Er brevpapiret bleget uden brug af klor eller klorholdige midler?	Kriterium
Lime skal være uden ftalater	Krav
Er limen produceret uden anvendelse af ftalater?	Kriterium
Anvendte trykfarver må ikke indeholde kobber	Krav
Såfremt trykfarven indeholder kobber, angiv da indhold som vægtprocent	Kriterier

Miljø vægter som oftest 5-20 % alt efter, hvilket område der udbydes. For produktområder, hvor produktanalysen viser, at der er et væsentligt miljøproblem, kan det være relevant at lade miljø vægte højt. I udbud, hvor det er muligt at stille mange miljøkrav kan man eksempelvis lade miljø vægte mindre end i udbud, hvor det ikke er muligt at stille miljøkrav.

6.8 HÅNDTERING AF DOKUMENTATION FOR OVERHOLDELSE AF KRAV

Når der stilles krav til miljøforhold for en vare eller et produkt, opstår overvejelsen om dokumentation uvægerligt. Hvilken dokumentation for at kravet er opfyldt skal man bede tilbudsgiveren om at levere? Og i hvor høj grad skal man stole på de svar, som leverandøren giver?

Tilbudsgiveren sender, som en del af tilbuddet en tro og love erklæring, som bør være sikkerhed nok for, at svarene er sande. Dokumentationen kan også tjene det formål, at det kan ses, om leverandøren har forstået kravet eller tildelingskriterierne rigtigt.

En stor mængde dokumentation kan være ressourcetungt for leverandøren at fremskaffe, og kan være besværligt at håndtere efterfølgende. Derfor er det en god ide at være så præcis som muligt i sit krav til dokumentationen og angive så klart som muligt, hvilken form dokumentationen skal have. Dermed kan besværet for tilbudsgiveren og udbyder mindskes. I nogle tilfælde kan et 15 punkters datablad være tilstrækkelig dokumentation for produktets miljøbelastning. Det kan lette arbejdet med at vurdere om dokumentation er i orden, hvis den bygger på ISO- eller DS-standarder. F.eks. kan et elektronisk produkts elforbrug let sammenlignes eller kontrolleres, hvis det er testet efter en gældende standard.

Det er også en mulighed at at bede om dokumentation på et senere tidspunkt. Eksempelvis kan man indføre i kontrakten, at dokumentation skal fremsendes på forlangende eller et bestemt antal uger efter kontrakt-

start. Det gør det muligt at følge op, hvis der er mistanke om, at et krav ikke er opfyldt, men det giver også leverandøren en mulighed for at nå at skaffe dokumentationen uden, at det bliver en unødigt stor økonomisk belastning.

DOKUMENTATION FOR OPFYLDELSE AF MILJØMÆRKEKRITERIER

Det er tilladt at stille krav om, at et produkt opfylder miljømærkernes krav, som vedrører produktet i kriterierne for et miljømærke (f.eks. Svanen eller Blomsten). At varen eller ydelsen opfylder kravet kan dokumenteres let, hvis producenten har licens til mærket. Miljømærkelicens må dog ikke være eneste dokumentationsmåde. Dokumentation skal kunne gives på enhver anden måde, f.eks. i form datablade, testrapporter mv. Opfølgningen på, om dokumentationen er fyldestgørende, er i sådanne tilfælde mere omfangsrigt.

6.9 VURDERING OG TILDELING AF TILBUD

Vurderingen har til formål at beskrive, hvordan indkomne tilbud vurderes på et ensartet grundlag.

Der findes mange måder at vurdere tilbud og tildele ordre på. Der anvendes oftest forskellige pointsystemer i forbindelse hermed, der kan f.eks. ved sammenligning og vurdering af tilbud anvendes teknikker som omfatter matrixsammenligninger, relativ vægtning og bonus/malus-systemer. Pointsystemet vil som oftest fremgå af selve udbudsmaterialet.

Ordre bliver oftest tildelt efter tildelingskriteriet „Det økonomisk mest fordelagtige tilbud” eller „Laveste pris”.

For det økonomisk mest fordelagtige tilbud sker tildeling på baggrund af en vurdering af de i udbudsmaterialet anførte delkriterier, og i forhold til den vægtning, der er anført for hvert kriterium.

Et eksempel kunne være:

Delkriterier	Vægtning
Pris og rabat	50 %
Sortiment	20 %
Kvalitet og leveringssikkerhed	20 %
Miljø	10 %

TILDELINGSPROCEDURE

I forbindelse med tilbudsgivers besvarelse af kravspecifikationen vurderes opfyldelsesgraden med udgangspunkt i en matematisk opgørelse af opnået point score. Pointsystemet kan fremgå af udbudsmaterialet.

Tildeling af ordre kan også ske alene på baggrund af „Laveste pris”. I denne forbindelse er det meget vigtigt, at kravspecifikationerne er beskrevet i mindste detalje.

EKSEMPEL PÅ TILDELING AF ORDRE

Tildelingen er foretaget efter et pointsystem, hvor 100 point er det maksimalt opnåelige, og ordren går til den tilbudsgiver, hvis samlede point er højest. Det tilbud der for udbyder er det økonomisk mest fordelagtige tilbud er i dette eksempel tilbud 2:

KRITERIER	TILBUD 1	TILBUD 2	TILBUD 3	TILBUD 4	TILBUD 5
Pris og rabat	50	45	49	35	47
Sortiment	18	20	13	18	10
Kvalitet og leveringssikkerhed	15	15	18	20	19
Miljø	0	10	8	9	7
I ALT	83	90	88	82	83

6.10 OPFØLGNING EFTER KONTRAKTINDGÅELSE

Det anbefales, at der løbende følges op på anvendelsen af indgåede aftaler – dels for at overholde aftalen overfor leverandøren, men også i relation til budgetter og lign. Efterspørg statistik fra leverandørerne – f.eks. opsplittet på varegrupper pr. brugssted/EAN-nummer. Endvidere anbefales det at holde evalueringmøder med leverandøren for at følge op på anvendelsen af aftalen.

Såfremt leverandører, som kommunen ikke har aftale med, laver „undergravende“ virksomhed og alligevel får ordrer bør dette stoppes. Den interne revision eller stikprøver vil vise, om der afgives ordrer til andre virksomheder end de, der er indgået aftale med.

6.11 IMPLEMENTERING AF AFTALER

Når der indgås nye aftaler eller genudbydes produkter/ydelser er det vigtigt, at relevante fagpersoner deltager i udbuddet samt den efterfølgende implementering. Implementeringen kan omfatte information af ledere, information på intranettet, afholdelse af møder med de indkøbere/medarbejdere som aftalen dækker.

I forbindelse med implementering af nye aftaler er det vigtigt, at information mv. herom lagres et sted, hvor de er tilgængelige for alle kommunens indkøbere. Det anbefales, at kommunens indkøbere, enten via eget e-handelssystem eller leverandørernes egne portaler, kan handle elektronisk ind.

De elektroniske varekataloger skal være forsynet med billeder af varerne. Efterspørg i øvrigt bestillingslister med det sortiment som der er indgået aftale om – med billede og angivelse af mængde og pris. Eventuelle fragtegebyr skal være synligt for brugerne.

Kommunens indkøbere skal gøres opmærksom på, at samle deres indkøb hos den enkelte leverandør således, at små ordrer såvidt muligt undgås. Ved at foretage større bestillinger mindskes trafikken med større køretøjer gennem kommunen.

Såfremt det konstateres, at brugerne ikke lever op til den vedtagne indkøbspolitiker og derved ikke respekterer de gældende aftaler, skal dette i første omgang påpeges overfor brugeren selv, og hvis dette ikke hjælper, da overfor dennes forvaltning.

7. Case, der viser hvordan værktøjskassen kan anvendes

Formålet med casen er;

- at vise hvordan værktøjskassen kan anvendes i praksis til udformning af miljøkrav og -kriterier i udbudsmaterialet for henholdsvis en vare og en ydelse
- at vise muligheder og begrænsninger ved indkøb af henholdsvis vare og tjenesteydelser
- at vise muligheder og begrænsninger ved henholdsvis udbud efter laveste pris og økonomisk mest fordelagtige tilbud

Som case er valgt udbud af henholdsvis rengøringsmidler og -ydelser, fordi casen herigennem tydeligst kan belyse ovennævnte muligheder og begrænsninger.

Procesflowdiagrammet beskrevet i *afsnit 6 Procedure for miljøhensyn i indkøb* er anvendt. Nummereringen af nedenstående afsnitsnumre henviser til flowdiagrammets numre:

1. HVILKE PRODUKTER ER OMFATTET AF UDBUDET?

Produktgruppernes omfang er beskrevet i nedenstående tabel.

PRODUKTGRUPPERNES OMFANG	
Udbud på miljøvenlige rengøringsmidler	Udbud på miljøvenlig rengøringsydelse
Produktgruppen omfatter rengøringsmidler såsom <ul style="list-style-type: none"> • Universalrengøringsmidler • Sanitetsrengøringsmidler • Vinduespudsemidler • Specialrengøringsmidler, beregnet til indvendig, generel og regelmæssig rengøring af;<ul style="list-style-type: none"> - Faste overflader (gulve, vægge, døre, fliser, vinduer) - Køkkenindretninger (såsom fliser, køkkenmaskiner og armatur) - Bad og toilet (toilet, badekar, bruser, håndvask, armatur)	Regelmæssig rengøring af kommunens institutioner omfattende rengøringsmidler som beskrevet under produktgruppens omfang for produktgruppe rengøringsmidler samt <ul style="list-style-type: none"> • Rengøringsudstyr og -maskiner anvendt ved rengøringen • Transport til og fra institutioner, hvor rengøringen foretages • Personale, der udfører og administrerer rengøringen

Oversigt over produktgruppernes omfang

2. AFGRÆNSNING AF MILJØDELEN

I beslutningen om, miljødelen i udbuddet udelukkende skal omfatte dele af udbuddet, er anvendt RPS princippet som beskrevet i *afsnit 6.4 Produktanalyse*.

Specialrengøringsmidler udgør en meget lille del af indkøbsvolumenet, og der findes begrænsede muligheder for miljøvenligere alternativer. På baggrund heraf omfatter miljødelen i udbuddet ikke specialrengøringsmidler.

3. RAMMER FOR INDKØBET

For udbud af rengøringsmidler og -ydelser gælder følgende rammer:

EU-regler: Med EU's udbudsdirektiv er der, alt efter om udbuddet omfatter et produkt eller en ydelse, forskel på, hvilke krav der kan stilles. De opstillede krav i udbudsmaterialet skal være rettet mod kontraktgenstanden, hvilket er defineret som det produkt eller den tjenesteydelse, den offentlige myndighed ønsker at købe. Rammerne for udbuddet er derfor forskellige. I udbuddet kan der for varegruppen udelukkende stilles krav til rengøringsmidlerne, mens der for tjenesteydelsen kan stilles krav til både rengøringsmidlerne og til ydelsen (personale, transport m.m.).

Lovmæssige rammer: Det har ikke været muligt på SPT Brancheforeningens hjemmeside at finde oplysninger på, om rengøringsmidler er underlagt særskilte lovæssige rammer. Rengøringsmidler er underlagt bekendtgørelse om klassificering med mere af kemiske stoffer og produkter BEK. Nr. 329/16-5-2002. Rengøringsydelsen er derudover underlagt Arbejds miljølovgivningen.

Understøttelse af Green Cities mål: For udbuddet er det relevant for både produkt og ydelse at forholde sig til Green Cities mål om udfasning af de 13 kemikalier, da rengøringsmidler indeholder mange forskellige kemiske forbindelser, der kan være miljø- og/eller sundhedsskadelige.

For ydelsen er det relevant at forholde sig til Green Cities målet om udslip af sundhedsskadelige stoffer, NO_x og partikler, samt til målet om CO₂ reduktioner i forhold til transport og rengøringsmaskiner. For udbuddet på rengøringsmidler kan der ikke inddrages samme hensyn, da transport ikke er del af kontraktgenstanden.

Partnerskabet for offentlige grønne indkøb: For Green Cities kommuner, der er med i partnerskabet for offentlige grønne indkøb, er der krav om, at universal- og sanitetsrengøringsmidler, der købes eller anvendes i forbindelse med en servicekontrakt, skal leve op til miljømærkekriterierne.

Understøttelse af lokale mål: Der kan for den enkelte medlemskommune være politisk vedtagne mål og spilleregler for indkøb, ligesom der kan være lokale miljømål, Agenda 21 mål eller politisk vedtagne regulativer og mål, der er relevante for det pågældende indkøb.

Eksempelvis er der med Koldings Kommunes indkøbspolitik beskrevet, at der i udbudsforretninger skal medtages hensyn til miljø, arbejdsmiljø og socialpolitiske forhold. Der er særligt lagt vægt på, at der skal stilles krav til kemiske stoffers arbejdsmiljøbelastning og farlighed.

4. PRODUKTANALYSE

For både rengøringsmidler og -ydelser har Miljømærkesekretariatet, i forbindelse med udarbejdelse af miljømærkekriterier, udarbejdet baggrundsdokumenter, hvori produktgruppernes væsentlige miljøproblemstillinger er beskrevet.

Rengøringsmidlerne kan udgøre en miljøbelastning fra deres indhold af miljøfarlige kemikalier og fra stoffer, der ikke er let nedbrydelige. Endvidere kan rengøringsmidlerne udgøre en sundhedsrisiko ved indhold af parfume og andre allergifremkaldende stoffer. Miljøpåvirkningerne er desuden afhængige af, hvordan midlerne anvendes, f.eks. dosering af midlerne.

For ydelsen gælder, udover miljøproblemerne beskrevet ovenfor ved rengøringsmidlerne, at brændstofforbrug ved transport og håndtering af affald kan udgøre et væsentligt miljøproblem.

5. KRITERIEANALYSE

Af Miljømærkesekretariatets hjemmeside, www.ecolabel.dk, fremgår miljømærkekriteriedokumenter for Svane- og Blomstmærkede rengøringsmidler. Ved gennemgang og sammenligning af disse ses forskelle på miljøbeskyttelsesniveau. Svanens kriterier er miljømæssigt skrapere end Blomstens.

På Miljømærkesekretariatets hjemmeside fremgår miljømærkekriteriedokumenter for Svanemærkede rengøringsydelser. Svanemærkekriterierne indeholder både kriterier for produkt, personale, transport og affald. Der er ikke udviklet miljømærkekriterier for Blomstmærkede rengøringsydelser.

I EU's toolbox for offentlige grønne indkøb, http://ec.europa.eu/environment/gpp/toolkit_en.htm, findes indkøbskriterier, der kan anvendes ved udbud af rengøringsmidler og -ydelser. Disse kriterier er inddelt i centrale kriterier og omfattende kriterier, hvor der ved centrale kriterier forstås de miljøkriterier, som det er nemmest at kontrollere, og som dækker de vigtigste miljøpåvirkninger, og hvor der ved omfattende kriterier forstås kriterier, der omfatter alle miljømæssige kriterier under EU's miljømærke. Af kriteriesættet fremgår tydeligt, hvilke kriterier der kan anvendes for den enkelte type rengøringsmiddel. Ved en gennemgang af EU toolkits centrale kriterier for rengøringsydelsen ses, at disse ikke omfatter kriterier udover kriterier for produktet. Toolkits omfattende kriterier indeholder kriterier til personale, men eksempelvis ikke til transport og affald.

Der er således op til tre niveauer for krav og kriterier man som udbyder kan anvende alt efter, hvor restriktiv udbyder ønsker at være. Ved at lægge sig op af Svanemærkets kriterier er man imidlertid dækket ind mht. de af de 13 kemikalier, der findes i rengøringsmidler. Hvis de andre kriterier anvendes, skal der stilles yderligere

krav til de 13 kemikalier. Ved at lægge sig op ad EU Toolkits kriteriesæt kan de centrale kriterier anvendes som minimumskrav og de omfattende kriterier som tildelingskriterier.

Eftersom der på det danske marked er flere producenter af rengøringsmidler, der har Svanemærke-licens end Blomst-licens, og da Svanemærkets kriterier er miljømæssigt skrapere, har vi i casen valgt at tage udgangspunkt i disse ved udformning af miljøkrav og -kriterier for levering af rengøringsmidler. Derved opnår man som udbyder en større sikkerhed for at få tilbudt et stort udvalg af miljøvenlige rengøringsmidler.

For rengøringsydelsen kan det være forbundet med lidt større risiko udelukkende at lægge sig op ad Svanemærkets kriterier, da der er meget få leverandører med Svanemærkelicens på det danske marked. Eftersom EU toolkits kun indeholder meget få kriterier for en miljøvenlig rengøringsydelse har vi i casen valgt at tage udgangspunkt i toolkits kriterierne og supplere disse med Svanemærkekriterierne, hvor disse supplerer toolkits kriterierne.

6. MARKEDSANALYSE

På markedet er der mange aktører omfattende producenter, grossister, leverandører og, rengøringsfirmaer. Af SPT's⁵ hjemmeside fremgår, at der i Danmark er mere end 200 større virksomheder organiseret under SBA⁶, der producerer og leverer rengøringsmidler samt mere end 100 virksomheder organiseret under RSBA⁷, som leverer rengøringstjenester.

Af Miljømærkesekretariatets hjemmeside www.ecolabel.dk fremgår antal miljømærkelicenser til producenter, midler og rengøringstjenester. Pr. 10/2 2011 fandtes følgende antal licenser:

- Rengøringsmidler: 35 producenter har i Danmark licens til at producere Svanemærkede rengøringsmidler, i alt 524 midler.
- Rengøringsmidler: 6 producenter i Danmark har licens til at producere Blomstmærkede rengøringsmidler, i alt 32 midler. På det øvrige EU-marked har 18 producenter fået licens til produktion af Blomstmærkede rengøringsmidler, som er godkendt til salg i Danmark.
- Rengøringstjeneste: 2 virksomheder i Danmark har licens til at levere en Svanemærket rengøringsydelse.

Der kan dog være flere producenter, hvis midler lever op til miljømærkernes kriterier, men som af forskellige årsager kan have valgt ikke at få miljømærkelicens. Svanemærkekriterierne er imidlertid udarbejdet efter en grundig markedsanalyse og således, at 25-30 % af markedet kan leve op til kriterierne. Det burde således være muligt at få et miljøvenligt produkt uagtet, at dette ikke er miljømærket.

Når der er mange producenter på markedet med licens til at producere miljømærkede rengøringsmidler er det som udbyder muligt at opstille mange restriktive miljøkrav til produktet og anvende færre tildelingskriterier.

Når der er mange potentielle leverandører af rengøringsydelser på markedet, er det muligt at få tilbud på ydelser, der lever op til miljømærkekriterierne uagtet, at kun et fåtal af disse har licens til at levere en miljømærket rengøringsydelse, da kriterierne for at opnå miljømærkelicens er sat således at 25-30 % af markedet kan leve op til dem. Dokumentation for overholdelse af krav må i så fald ske på anden måde end ved miljømærkelicens.

7 MILJØKRAV OG -KRITERIER

Nedenstående beskriver Green Cities valg af miljøkrav og miljøkriterier for henholdsvis udbud af varer og udbud af ydelse og for henholdsvis laveste pris og det økonomisk mest fordelagtige tilbud.

⁵ SPT: Interesseorganisation for producenter og leverandører af bl.a. vaske- og rengøringsmidler

⁶ SBA: Servicebranchens Arbejdsgiverforening

⁷ RSBA: Rengøringssekskabernes Branche- og Arbejdsgiverforening

EKSEMPEL I

Laveste pris	MILJØKRAV TIL VAREN	MILJØKRAV TIL YDELSEN
KRAV TIL RENGØRINGS-MIDLER:	<ul style="list-style-type: none"> • Der skal forefindes sikkerdatablad for produktet i henhold til gældende EU direktiv 2001/58/EC • Brugsoplysning skal være angivet på produktets etikette • Produkterne må ikke indeholde indholdsstoffer, der i følge EU direktiv 67/548/EØF og 1999/45/EF med senere ændringer og tilpasninger er klassificeret med risikoangivelserne R 40, 45 og 49 R46, 60, 61 og 62, R 50/53, 51/53 R59 og R 68 og kombinationer heraf i koncentrationer højere ned 0,010 vægtprocent af det færdige produkt • Produkterne må ikke indeholde indholdsstoffer, der er klassificeret som allergifremkaldende med risikoangivelserne R 42, 43 og kombinationer heraf i koncentrationer højere end 0,10 vægtprocent af det færdige produkt • Produkterne må ikke indeholde indholdsstoffer, der er klassificerede som kræftkaldende, mutagene eller reproduktionsskadelige • For universalrengøringsmidler gælder endvidere, at produktet ikke må indeholde indholdsstoffer, der er klassificeret med risikoangivelserne R 31 i koncentrationer højere ned 0,010 vægtprocent af det færdige produkt • Tensider skal være aerobt let nedbrydelige og anaerobt nedbrydelige • Indholdet af fosfor må i angivet brugsoplysning ikke overstige 0,5 gram/liter for toiletrensninger og 0,05 gram/liter for øvrige produkter • Produkterne må ikke indeholde reaktive klorforbindelser, som for eksempel natriumhypoklorit, klororganiske forbindelser eller benzalkoniumklorid • Produkterne må ikke indeholde lineære alkyl-benzen-sulfonater (LAS) • Produkterne må ikke indeholde EDTA, DTPA, fosfonater og NTA • Produkterne må ikke indeholde stoffer på EU's liste over 118 stoffer, med dokumentation for hormonforstyrrende eller potentielt hormonforstyrrende effekter: 	<ul style="list-style-type: none"> • som ved udbud af produkter
KRAV TIL EMBALLAGE:	<ul style="list-style-type: none"> • Plastdelene i emballagen skal være mærket i h.t. DIN 6120, del 2 eller anden tilsvarende mærkningsordning • Emballagen må ikke indeholde PVC eller være baseret på andre klorerede plasttyper 	<ul style="list-style-type: none"> • Som til udbud af produkter
KRAV TIL PERSONALE:	<ul style="list-style-type: none"> • Det er ikke muligt at stille krav til leverandørens personale ved udbud af varer 	<p>Tilbudsgiver skal kunne påvise at kunne udføre ydelser på en miljøvenlig måde.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Alle medarbejdere, der benyttes til at udføre rengøringsopgaver, skal løbende oplæres i udførelsen af de forskellige opgaver • Der skal efter aftale med den ordregivende myndighed udarbejdes præcise arbejdsinstruktioner vedrørende miljøbeskyttelse og arbejdsmiljøstandarder i forbindelse med opgavens udførelse, og disse instruktioner skal placeres på steder i bygningerne, der til enhver tid er synlige for rengøringspersonalet • Der skal udpeges en arbejdsformand eller en koordinator, der skal tilrettelægge og føre tilsyn med rengøringen. Den udpegede person skal holde kontakt til den ordregivende myndighed og være til rådighed i arbejdstiden

» FORTSÆTTES

» EKSEMPEL I - fortsat

MILJØKRAV TIL VAREN		MILJØKRAV TIL YDELSEN
KRAV TIL TRANSPORT:	<ul style="list-style-type: none"> • Det er ikke muligt at stille krav til leverandørens valg af transportmiddel ved udbud på varer 	<ul style="list-style-type: none"> • Mindst 95 % af virksomhedens samlede kørselsstrækning per år skal for varetagelsen af ydelsen foretages i køretøjer som lever op til Euronorm IV • Det samlede forbrug af brændstof (benzin eller diesel) til transport under varetagelsen af ydelsen må ikke overstige 9,0 l/100 km
KRAV TIL AFFALD:	<ul style="list-style-type: none"> • Det er ikke muligt at stille krav til leverandørens affaldsmængder og -håndtering ved udbud på varer 	<ul style="list-style-type: none"> • Forbruget af plastposer i affaldsspande og papirkurve ved varetagelsen af ydelsen må årligt ikke overstige 149 mg/m² rengjort areal. • Affald fremkommet under varetagelsen af ydelsen skal sorteres i minimum følgende grupper; papir, plast, glas, pap, og restaffald.
ANDET:		<ul style="list-style-type: none"> • Leverandøren skal anvende genanvendelige mikrofiberklude

EKSEMPEL II

Økonomisk mest fordelagtigt	VARE	YDELSE
	Miljøkrav: <ul style="list-style-type: none"> • som ovenstående 	Miljøkrav: <ul style="list-style-type: none"> • som ovenstående
	TILDELINGSKRITERIER	TILDELINGSKRITERIER
	Er produkterne produceret uden tilsætning af alkylfenoletoksyler (APEOs) samt derivater af APEO?	Kriterier vedrørende <i>forbudsstoffer</i> : <ul style="list-style-type: none"> • som tildelingskriterier for varer
	Er produkterne produceret uden tilsætning af kvartære ammoniumforbindelser som ikke er let nedbrydelige?	
	Er produkterne produceret uden tilsætning af sølv-nanopartikler?	
	Er produkterne produceret uden tilsætning af perfluorinerede og polyfluorinerede alkylerede forbindelser (PFAS)?	
	Er produkterne produceret uden tilsætning af Metyldibromo Glutaronitrile (MG)?	
	Såfremt produktet indeholder farve, er denne da enten godkendt til anvendelse i fødevarer eller ikke bio-akkumulerbar?	Kriterier vedrørende <i>farvestoffer</i> : <ul style="list-style-type: none"> • som tildelingskriterier for varer
	Såfremt produktet er tilsat parfume, er denne da i henhold til IFRA's retningslinjer?	Kriterier vedrørende <i>duftstoffer</i> : <ul style="list-style-type: none"> • som tildelingskriterier for varer
		Kriterier vedrørende <i>transport</i> : <ul style="list-style-type: none"> • varetages transporten til og fra ydelsen på cykel eller med køretøjer der anvender alternative drivmidler såsom, brint, el, biogas eller biodiesel?

8. DOKUMENTATION

I den valgte case, hvor der er et stort udvalg af leverandører, der kan levere miljømærkede varer, vil det være muligt at anmode om dokumentation samtidigt med afgivelse af tilbud.

Formulering af krav til dokumentation kan derfor være:

- » Dokumentation for overholdelse af miljøkrav skal fremsendes ved tilbudsafgivelse. Såfremt de tilbudte produkter/tilbudt rengøringsydelse er mærket med Svanen anses fremsendelse af Svanemærke-licens som fyldestgørende dokumentation for overholdelse af krav. Dokumentation kan dog ske på enhver lignende vis, eksempelvis ved fremsendelse af kemisk/teknisk datablad, analyserapporter eller andet.

9. VURDERING OG TILDELING AF TILBUD

Tildelingskriterierne er i denne case formuleret som spørgsmål, der enten kan besvares med et *JA* eller et *NEJ*. Et *JA* angiver et miljøpositivt svar. Jo flere spørgsmål en tilbudsgiver kan besvare med *JA* for sit tilbudte produkt, jo mere miljøvenligt er produktet.

Tildelingen af point på miljø vil foretages på følgende måde:

- Tilbudsgivers point = (Antal *JA*/antal kriterier) * maksimalt opnåelige point
- Såfremt en tilbudsgiver kan svare *JA* til alle spørgsmål, tildeles denne derfor det maksimalt antal opnåelige point.
- Såfremt en tilbudsgiver ikke kan svare *JA* til nogle af spørgsmålene, tildeles denne derfor nul point.

Et eksempel på tildelingen er vist i nedenstående tabel for udbud af rengøringsmidler, hvor miljø er sat til at vægte 5 %. De 5 % omsættes, så det maksimale antal opnåelige point på miljø er 5.

Delkriteriet omfatter 8 spørgsmål. Det maksimalt opnåelige antal *JA* er derfor 8.

	TILBUD 1	TILBUD 2	TILBUD 3	TILBUD 4
antal <i>JA</i>	8	7	3	0
antal point på miljø	5	4,38	1,88	0

Eksempel: tildeling af point på miljø for tilbud på rengøringsmidler

8. Inspiration og nyttig viden

HER KAN DU LÆRE OM REGLERNE

Reglerne om offentlige grønne indkøb er mange og omfattende. Nedenstående steder henviser til steder, hvor der kan læses mere uddybende om reglerne.

Europaparlamentets og rådets direktiv nr. 2004/18/EF af 31. marts 2004 om samordning af fremgangsmåderne ved indgåelse af offentlige vareindkøbskontrakter, offentlige tjenesteydelseskontrakter og offentlige bygge- og anlægskontrakter:

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:134:0114:0240:DA:PDF>

Konkurrencestyrelsen:

<http://www.konkurrencestyrelsen.dk/>

Udbudsportalen:

www.udbudsportalen.dk

»Udbudsreglerne - så kan du lære det«:

<http://www.konkurrencestyrelsen.dk/index.php?id=15212>

Kommissionens håndbog om varetagelse af miljøhensyn i forbindelse med offentlige indkøb:

http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/handbook_da.pdf

Meddelelse nr. 12041/08 af 18. juli 2008, Offentlige indkøb for et bedre miljø:

http://miljovisorg.dynamicweb.dk/Files/Filer/Groen%20Indkoeb/Meddelelse_vedr_groenne_indkoeb_EU.pdf

Generelt om grønne indkøb:

http://ec.europa.eu/environent/gpp/index_en.htm

Vejledninger om udbudsloven og tilbudsloven:

<http://www.konkurrencestyrelsen.dk/udbudsomraadet/vejledninger/>

INSPIRATIONSSTEDER

Nedenstående links henviser til steder, hvor der kan findes kriterier som enten kan anvendes enten direkte som krav kriterier eller som kan anvendes som inspiration hertil.

Nationale kriterier i Danmark

Indkøbsvejledninger: <http://www.miljoevejledninger.dk/>

Center for energibesparelser: <http://www.goenergi.dk/offentlig>

Udbudstekster, danske og

fælles nordiske kriterier: <http://www.gronindkobsportal.dk>

Nationale kriterier i Sverige

Miljöstyringsrådet - Vägledning för hållbar upphandling: www.msr.se/sv

EU kriterier m.m.

Toolkit on green public procurement: http://ec.europa.eu/environment/gpp/toolkit_en.htm

ICLEI - Ecoprourement

Grøn indkøbskampagne (Procura+): <http://www.procuraplus.org/>

Procura+ manual med kriterier: <http://www.procuraplus.org/index.php?id=4611>

Miljømærkekriterier

Den Nordiske Svane og EU-blomsten: www.ecolabel.dk

Bra Miljöval: <http://www.naturskyddsforeningen.se/gron-guide/bra-miljoval/>

Der Blaue Engel: http://www.blauer-engel.de/en/products_brands/survey_basic_award_criteria.php

Partnerskaber

Miljøstyrelsens Partnerskab: <http://www.gronneindkob.dk/>

SKI (Statens og Kommunernes Indkøbs Service A/S):

http://www.ski.dk/indkoeb/Miljo_og_samfundsansvar/Sider/default.aspx

IKA (foreningen af offentlige indkøbere): www.ika.dk

Miljøministeriet: www.mim.dk

HER KAN MAN HOLDE SIG OPDATERET PÅ OMRÅDET

Der kommer til stadighed ny viden om grønne indkøb og håndteringen af miljøhensyn gennem disse. Følgende links henviser til steder, hvor man kan holde sig opdateret.

Miljømærkning Danmark - daglige administration af miljømærkerne Blomsten og Svanen i Danmark:
www.ecolabel.dk/indkoebere

Partnerskab for offentlige grønne indkøb:
www.gronneindkob.dk

GreenBiz værktøjskasse (iværksat af Panel for professionelle miljøbevidste indkøb samt Miljø-ministeriet):
<http://greenbiz09.dk/vaerk>

Forum for bæredygtigt indkøb (bygger videre på erfaringerne fra det tidligere Panel for professionelle miljøbevidste indkøb): www.mst.dk/Virksomhed_og_myndighed/Miljoeindsats_paa_tvaers/baeredygtige_indkoeb/forum_for_baeredygtige_indkoeb/

Udbudsportalen: <http://www.udbudsportalen.dk/>

Klagenævn for udbud: <http://www.klfu.dk/>

EU kommissionens side om grønne indkøb: http://ec.europa.eu/environment/gpp/index_en.htm

Nyt om lovgivning mv. fra EU: <http://www.zealanddenmark.eu>

Miljøstyrelsen:
http://www.mst.dk/Virksomhed_og_myndighed/Miljoeindsats_paa_tvaers/baeredygtige_indkoeb/

Konkurrence- og forbrugerstyrelsen: www.konkurrencestyrelsen.dk/udbudsomraadet/

INDKØBSSAMARBEJDER MV.

Langt de fleste kommuner i Danmark er med i et kommunalt indkøbsfællesskab. Se en oversigt over fællesskaberne på IKA.dk⁸ under netværk: <http://www.ika.dk/netvaerk/kommunale-indkoebsfaellesskaber/>

Fordelene ved at indgå i et indkøbssamarbejde er mangesidige, arbejdet med at koordinere udbudsforretningerne kan fordeles mellem medlemmerne, der kan opnå større indkøbsvolumen og dermed opnå større rabatter, og der kan lægges større pres på markedet til at få miljøvenlige produkter.

⁸ Foreningen af offentlige indkøbere (IKA)

En ulempe ved at indgå i et indkøbssamarbejde kan være, at der er forskelle på ambitionsniveau mht. grønne indkøb hos de deltagende kommuner. Deltagelse i indkøbssamarbejder, går derfor ikke altid hånd-i-hånd med at have krav til grønne indkøb - fx kemikalier og økologi. Det er derfor ikke altid muligt, at deltage i udbud, hvor flere kommuner deltager.

9. Opdatering af værktøjskassen

Da der til stadighed kommer ny viden til om miljøproblematikker, kommer ny lovgivning, udvikles nye miljøkriterier, og sker opdatering af eksisterende miljøkriterier, er der stor risiko for, at de anbefalinger denne værktøjskasse giver, de kriterier og krav der henvises til, og henvisninger til steder hvor inspiration m.m. kan hentes fra, bliver forældet inden for en kortere tidshorisont.

For at Værktøjskassen ikke mister sin anvendelighed bør den som minimum opdateres hvert andet år.

Det skal af værktøjskassen tydeligt fremgå, hvornår seneste revision er foretaget.

FØLGENDE HAR VÆRET EN DEL AF INDKØBSGRUPPEN I PROJEKTPERIODEN 2009-2011

Kommune	Deltager
Albertslund	Charlotte Koldtoft Immergut
Allerød	Ida Helt, afløst af Hanne Reiff
Ballerup	Ilija Nechevski
Fredericia	Anders Gerløv,
Herning	Jane Svanborg Petersen
Kolding	Bente Møller Jessen, tovholder
København	Bo Larsen, Hasse Højmark Andersen (barselsvikar for Bo)
Malmö	Marie Palmkvist

I projektperioden har der på intet tidspunkt været mere end fem medlemmer i gruppen, og kun to har været med i gruppen i hele projektperioden.

Værktøjskassen er skrevet af:

Bo Larsen, Charlotte Koldtoft Immergut, Ilija Nechevski, Hanne Reiff og Bente Møller Jessen.

